

STUDIA OBSZARÓW WIEJSKICH

2015, volume 40, pp. 7–20

<http://dx.doi.org/10.7163/SOW.40.1>

KOMISJA OBSZARÓW WIEJSKICH
POLSKIE TOWARZYSTWO GEOGRAFICZNE
www.ptg.pan.pl

INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
POLSKA AKADEMIA NAUK
www.igipz.pan.pl

NAUKOWY PROGRAM BADAWCZY. STUDIUM PRZYPADKU GEOGRAFII ROLNICTWA W POLSCE

SCIENTIFIC RESEARCH PROGRAM. CASE STUDY OF THE POLISH GEOGRAPHY OF AGRICULTURE

Marcin WÓJCIK

Uniwersytet Łódzki
Katedra Geografii Regionalnej i Społecznej
ul. Kopcińskiego 31, 90-131 Łódź
marcin.wojcik@geo.uni.lodz.pl

Zarys treści: W dotychczasowych studiach nad ścieżką rozwoju geografii społeczno-ekonomicznej (geografii człowieka) najczęściej przyjmuje się model historyczno-problemowy, tzn. chronologicznego opisu podejmowanych tematów z charakterystyką najważniejszych wyników prac naukowych. Podobna sytuacja dotyczy podsumowań dorobku geografii rolnictwa. Dużo rzadziej stosowanym modelem oceny dorobku i charakteru dyscypliny jest próba rekonstrukcji przedmiotowej odnosząca się do podstaw teoretyczno-metodologicznych. Rozwój programu badawczego geografii rolnictwa w Polsce można rozpatrywać jako zespół następujących po sobie podprogramów, których historia wprowadzania może być interpretowana jako powtarzająca się procedura reformy twardego rdzenia i tworzenie wokół niego pasa ochronnego. Geneza i podtrzymywanie mocy wyjaśniającej programu badawczego przez stopniowe poszerzanie problematyki studiów, przy zachowaniu rygoru postępowania metodologicznego, stanowi interesujący przypadek ewolucji szkoły naukowej, wzrostu jej znaczenia, rozkwitu oraz regresu.

Słowa kluczowe: geografia rolnictwa, metodologia geografii, naukowy program badawczy.

Wprowadzenie

Metodologia naukowych programów badawczych I. Lakatosa (np. 1995) jest jednym z najbardziej popularnych sposobów wyjaśnienia rozwoju wiedzy. Swą koncepcję określał on jako wyrafinowany falsyfikacjonizm, zgodnie z którym teorię uważa się za naukową wówczas, kiedy zawiera w sobie nadwyżkę treści empirycznej w stosunku do swej poprzedniczki i w ten sposób wiedzie do poznania nowych faktów (por. Chojnicki 2000, s. 37). I. Lakatos (1995, s. 71–78) uważał, że każdy program badawczy składa się z trzech elementów:

- twardego rdzenia (*hard core*) – zbioru twierdzeń określających kierunek badań, nie-poddawanych krytyce wewnątrz programu;

- pasa ochronnego (*protective belt*) – zbioru hipotez pomocniczych, pod adresem których kieruje się zarzuty dotyczące anomalii i kontrprzykładów;
- heurystyki negatywnej i pozytywnej, które określają sposoby postępowania badawczego, tzn. zabraniają lub zalecają określone postępowanie (por. Chojnicki 2000, s. 37–39; Sady 2000).

I. Lakatos (1995) uważał również, że rozwój nauki jest historią współzawodniczących ze sobą programów badawczych. Schyłek jednego programu badawczego i przejście do drugiego wiąże się z odrzuceniem twardego rdzenia i utworzeniem nowego, wokół którego formuje się nowy pas ochronny. Utrata mocy heurystycznej starego programu przejawia się w rozszerzaniu hipotez pomocniczych i stopniowej utracie możliwości przewidywania nowych faktów (por. Sady 2000). Znaczący problematyki teorii i metodologii geografii społeczno-ekonomicznej wskazują (por. np. Dziewoński 1983, 1992; Maik 1998), że oprócz programu badawczego nieodzownym elementem jest wykształcenie silnej indywidualności naukowej i wychowawczej, która nadaje w długim czasie ton prowadzonym studiom. Z czynnikiem autorytetu wiąże się proces instytucjonalizacji nauki, dzięki któremu program badawczy otrzymuje ochronę w postaci formującego się 'establishmentu'. P. Bourdieu określa te dwa uwarunkowania kapitałem naukowym (wiedza) i kapitałem administracyjnym (władza). Ich związek oparty o ten sam cel, tj. wprowadzenie programu badawczego i jego rozwój, stanowi podstawę funkcjonowania nauki jako praktyki społecznej (Sztandar-Sztanderska 2010).

W dotychczasowych studiach nad ścieżką rozwoju geografii społeczno-ekonomicznej (człowieka) najczęściej przyjmuje się model historyczno-problemowy, tzn. chronologicznego opisu podejmowanych tematów z charakterystyką najważniejszych wyników prac naukowych (por. np. Jackowski i in. 2008; Jackowski i Taborska 2014). Podobna sytuacja dotyczy podsumowań dorobku geografii rolnictwa (por. Czapiewski i Kulikowski 2005). Dużo rzadszym modelem oceny dorobku i charakteru dyscypliny jest próba rekonstrukcji przedmiotowej odnosząca się do podstaw metodologicznych. Próby takiej identyfikacji i interpretacji przemian geografii społeczno-ekonomicznej były przedmiotem opisu z perspektywy różnych autorów (por. Kukliński 1983; Chojnicki 1985; Maik 1988, 1992, 1998, 2012; Rykiel 1988, 1991, 1994, 2011; Jędrzejczyk 2001, 2004). Interpretacje te mają często konkurencyjny względem siebie charakter, co wynika z opozycji reprezentowanych orientacji filozoficznych (por. np. Chojnicki 1999; Jędrzejczyk 2001) lub konfliktu pokoleniowego powstającego na tle oceny i wizji przemian geografii społeczno-ekonomicznej (por. Kukliński 1983; Rykiel 1988).

Geneza geografii rolnictwa w Polsce

Istotne znaczenie dla uformowania się branżowego wzorca badawczego powojennej geografii, w tym również dla geografii rolnictwa, miały dwa wydarzenia, tj. zjazd geografów w Gdańsku (1949 r.) i konferencja metodologiczna w Osiecznej (1955 r.). Branżowy podział geografii ekonomicznej służył dwóm celom naukowym: zwiększeniu dynamiki przyrostu wiedzy specjalistycznej oraz nawiązaniu relacji przez subdyscypliny z innymi dziedzinami wiedzy (Leszczycki 1956, s. 464). Celem praktycznym, wiążącym się z wytycznymi politycznymi, było wykorzystanie wiedzy geograficznej do konstrukcji i uzasadnienia planów rozwoju gospodarczego.

Specjalizację w obrębie geografii ekonomicznej wprowadzono w zakresie czterech głównych subdyscyplin, tj. geografii przemysłu, geografii rolnictwa, geografii transportu oraz geografii osadnictwa i zaludnienia. Geografia rolnictwa, jako jedna z najważniejszych subdyscyplin geografii ekonomicznej, została powołana do życia w latach 50. na fali krytyki przedwojennej antropogeografii. Uzasadniano wówczas, że była jedną z najbardziej zaniedbanych subdyscyplin geograficznych, która do połowy lat 50. nie miała większego dorobku naukowego, była przedmiotem zainteresowania przede wszystkim ekonomistów rolnych i traktowano ją jako rodzaj ekonomiki porównawczej państw i regionów (Kostrowicki 1954, s. 56, 62).

W okresie tworzenia podstaw geografii rolnictwa ekonomista rolny A. Żabko-Potopowicz (por. 1956, 1957) przedstawił jej osiągnięcia, dając jednocześnie wykładnię interpretacji literatury i stosowanych metod dla dalszych studiów geograficzno-rolniczych. Podkreślono w ten sposób brak przygotowania przedwojennych antropogeografów do pracy w zakresie badań nad rolnictwem po wprowadzeniu nowego wzorca wyjaśnień (Osieczna). Sformułowanie podstawowych zasad, problemów oraz charakteru metodycznego geografii rolnictwa zostało określone w drugiej połowie lat 50. Odbyło się to w ścisłym związku z celami, jakie postawiono całej geografii ekonomicznej, tym bardziej, że J. Kostrowicki (1954, s. 66–67) był jednym z tych geografów, którzy ustalali reguły i wyznaczali jej dyrektywy rozwojowe. Wśród czterech głównych problemów do rozwiązania przez geografii ekonomiczną, dwa bezpośrednio i jeden pośrednio odnosiły się do geografii rolnictwa. J. Kostrowicki za priorytety uznał opracowanie mapy użytkowania ziemi (szczegółowej) i rozwój geografii rolnictwa oraz rozpoznanie warunków aktywizacji obszarów problemowych, w tym rolniczych. Uważał też, że „właściwy kierunek” rozwoju geografii rolnictwa jako odrębnej subdyscypliny geografii ekonomicznej stanowią prace o charakterze typologicznym, a geografia rolnictwa jest geografiami typów (przestrzennych) gospodarki rolnej. Związywanie geografii rolnictwa z ekonomią rolnictwa i planowaniem gospodarczym, przy zastosowaniu metod matematyczno-statystycznych, pchnęło tę subdyscyplinę geografii ekonomicznej w kierunku badań ilościowych (Kostrowicki 1957b, s. 7).

Rozwój programu badawczego geografii rolnictwa w Polsce można rozpatrywać jako zespół następujących po sobie podprogramów, których historia wprowadzania może być interpretowana jako powtarzająca się procedura reformy twardego rdzenia i tworzenie wokół niego pasa ochronnego. Geneza i podtrzymywanie mocy wyjaśniającej programu badawczego przez stopniowe poszerzanie problematyki badawczej, przy zachowaniu rygoru postępowania metodologicznego, stanowi interesujący przypadek ewolucji szkoły naukowej, wzrostu jej znaczenia, rozkwitu oraz regresu.

Analiza tekstów naukowych, które odzwierciedlają rozwój programu naukowego pozwoliła na wyróżnienie trzech zasadniczych etapów rozwoju: 1) inicjalnego, związanego z zainteresowaniem przede wszystkim metodyką tworzenia zdjęcia użytkowania ziemi, 2) zasadniczego, który reprezentuje rozkwit dziedziny przedmiotowej geografii rolnictwa, tzn. typologię rolnictwa, 3) schyłkowego, który można interpretować jako próbę obrony twardego rdzenia przez poszerzenie problemu badań, tj. przejście od badań przestrzeni rolniczej do studiów nad wielofunkcyjnością obszaru wiejskiego.

Etap I. Użytkowanie ziemi

Badania użytkowania ziemi były jednym z głównych zadań w działalności naukowo-badawczej geografów rolnictwa. Interpretacja funkcji wsi przez wskazanie formy użytkowania przestrzeni była charakterystyczna dla całego okresu istnienia Zakładu Geografii Rolnictwa w IGiPZ PAN. J. Kostrowicki (1959, s. 1) w genezie studiów użytkowania rolniczego wskazuje przede wszystkim na brytyjskie doświadczenia z okresu międzywojennego i pierwszych lat po II wojnie światowej związane od początku XX w. z rozwojem systemu planowania przestrzennego. Pod wpływem tych doświadczeń oraz wytycznych Komisji Użytkowania Ziemi (MUG) badania użytkowania ziemi rozpowszechnione zostały w innych państwach. Koncepcja szczegółowego zdjęcia użytkowania ziemi była przede wszystkim rozważaniem o metodzie sporządzania spisu z natury (inwentaryzacja terenowa) oraz wskazówkach do wykonania mapy. Założenia teoretyczne dotyczyły sposobu identyfikacji efektów działalności człowieka, tzn. opisu podziału gruntów na odpowiednie rodzaje użytkowania. W przekonaniu autorów klasyfikacja użytków rolnych miała odzwierciedlać rodzaje aktywności ekonomicznej. Rozważania koncepcyjne odnosiły się do doboru najbardziej odpowiedniej metody pomiaru funkcji terenu.

W ocenie J. Kostrowickiego (1959, s. 4) użytkowanie ziemi stanowiło podstawę wszelkich badań geograficzno-ekonomicznych, zwłaszcza typologicznych. Zdaniem autora, typ rolnictwa zawarty był w sposobie wykorzystania terenu (funkcjach). Szczegółowość metody sprawiała, że zdjęcie użytkowania ziemi było pracochłonne i kosztowne. Sporządzenie go dla dużych obszarów było w tym samym czasie niemożliwe. Praktyczny cel zdjęcia użytkowania ziemi polegał przede wszystkim na określeniu racjonalności wykorzystania warunków środowiska przyrodniczego. Aplikacyjny wymiar badań sprowadzał się zatem do sporządzenia planu uracjonalnienia niewłaściwych typów zagospodarowania rolniczego. J. Kostrowicki (1959, s. 4) uważał, że posługiwanie się metodami szczegółowych badań użytkowania ziemi powinno pokazać mechanizm działania gospodarki rolnej, jej systemów i typów. Rozumienie mechanizmu zmian było uproszczone do procedury typologii przestrzennej. Ocena typów użytkowania ziemi miała charakter wartościujący, tzn. dla odpowiednich warunków środowiska przyrodniczego określano typy wzorcowe. W ten sposób wskazywano kierunki pożądanych zmian. Procedura wykonania szczegółowej mapy użytkowania ziemi miała uściślony schemat postępowania: inwentaryzacja terenowa, wykonanie szkicu i notatek terenowych, konstrukcja mapy użytkowania ziemi. Ze względu na dużą ilość potrzebnych informacji (forma użytkowania i własności ziemi, sposób i kierunek jej użytkowania) wielowarstwowa metoda opracowania kartograficznego przy ówczesnych możliwościach technicznych była bardzo pracochłonna. Szczegółowe zdjęcie użytkowania, czyli kartograficzny efekt pracy terenowej, zostało wykonane dla wybranych obszarów kraju (por. np. Szczęsny i in. 1959).

Plan pokrycia kraju szczegółowym zdjęciem użytkowania ziemi w skali 1:25 000, na wzór mapy geomorfologicznej i hydrograficznej, nie powiódł się z powodu braku zainteresowania planistów tą metodą badań i wynikami pracy geografów. Rozwój technik satelitarnych mógł uprościć sposób wykonania zdjęcia użytkowania ziemi, jednak w ówczesnych realiach politycznych materiały te były zastrzeżone (Kostrowicki 1982a, s. 387). Dalsze studia zmierzały zatem do opracowania instrukcji przeglądowego zdjęcia użytkowania ziemi na bazie danych statystycznych. Uproszczona metodyka dawała możliwość ukazywania zmian w czasie (por. Kostrowicki i Kulikowski 1971). W sensie teoretyczno-

-metodologicznym zdjęcie przeglądowe powielalo wcześniejsze spojrzenia na charakter, tematykę i metodykę prac, a praca geografów koncentrowała się na konstrukcji zasad opracowania kartograficznego na podstawie zestawień ilościowych. Rozważania naukowe wokół zdjęcia użytkowania ziemi nie wyszły poza dyskusję o metodzie określenia funkcji rolniczego wykorzystania terenu oraz procedurze wykonania mapy. Trudności i niepowodzenia organizacyjno-techniczne, a także ograniczone możliwości oceny rozwoju funkcji rolniczej na podstawie użytkowania ziemi spowodowały rozwój nowych metod badań różnicowania przestrzennego rolnictwa, tj. typologii rolnictwa (por. Kostrowicki 1982a).

Etap II. Typologia rolnictwa

Nowy sposób identyfikacji i oceny różnicowania funkcjonalno-przestrzennego rolnictwa został przedstawiony przez J. Kostrowickiego (1968, 1969) w pracach dotyczących założeń teoretycznych typologii rolniczej. Początki badań związane były z potrzebą bardziej syntetycznego ujęcia struktury rolnictwa. Pośrednim ogniwem pomiędzy koncepcją użytkowania ziemi a typologią rolnictwa były prace dotyczące określania kierunków użytkowania gruntów za pomocą struktury zasiewów lub hodowli, a także struktury produkcji globalnej i towarowej (Kostrowicki 1982a). Wiele pionierskich prac wykonano wówczas na przykładzie województwa białostockiego. Celem ich było rozpoznanie podstawowych problemów rozwoju regionu peryferyjnego, w którym występowały największe trudności gospodarcze, a także opracowanie planu jego aktywizacji (Kostrowicki 1957a).

Jedną z najbardziej zaawansowanych pod względem metodycznym prac zrealizował J. Tobjasz (1959). Dotyczyła ona oceny wykorzystania środowiska geograficznego oraz warunków społeczno-ekonomicznych dla hodowli zwierząt. Typologiczny charakter opracowania polegał przede wszystkim na określeniu kierunków hodowli w ujęciu przestrzennym i ocenie racjonalności rozmieszczenia produkcji zwierzęcej. Podobny charakter miała praca W. Biegajły (1962) pokazująca różnicowanie rolnictwa w ówczesnym województwie białostockim. Było to pierwsze w polskiej literaturze geograficznej opracowanie dotyczące problemu identyfikacji systemu rolniczego, co nazywano „sposobem gospodarowania w rolnictwie”. W. Biegajło (np. 1957, 1962) wykonał syntezę czynników gospodarowania w rolnictwie i przedstawił ją w formie systemów gospodarki rolnej.

Rozwój metod typologii rolnictwa wynikał z potrzeby uściślenia sposobu całościowych (wielocechowych) badań rolnictwa. J. Kostrowicki (1982a, 1983) podkreślał, że program prac powstał m.in. na podstawie obserwacji metod i wyników badań kierunków przyrodniczych (fitosocjologii, typologii leśnej) oraz fizycznogeograficznych (typologia krajobrazów J. Kondrackiego). Podstawy teoretyczne typologii rolnictwa były w dużym stopniu wynikiem przełożenia logiki badań przyrody (wzorca naturalistycznego) na studia struktur społeczno-gospodarczych, w tym przypadku rolnictwa. Wzmoczone zainteresowanie typologią rolnictwa było również konsekwencją powstania Komisji Typologii Rolnictwa MUG (1964 r.), której przewodniczącym był J. Kostrowicki.

Koncepcja typologii rolnictwa wymagała uściślenia pojęć i wzorca metodycznego. Pojęcia „typologia” oraz „synteza” zostały doprecyzowane na gruncie funkcjonalistycznej interpretacji zjawisk społeczno-gospodarczych. Potrzebę badań typologicznych w geografii rolnictwa J. Kostrowicki (1969, s. 599–600) ujął w postulatcie przejścia od analizy

rozmieszczenia elementów rolnictwa do badania kompleksów funkcjonalnie powiązanych zjawisk. Autor tak wyraził konieczność zmiany:

(...) Ponieważ rolnictwo nie jest prostą sumą elementów, lecz kompleksem ściśle ze sobą powiązanych funkcjonalnie zjawisk, coraz bardziej uznaje się, że dla uzyskania poglądu na rolnictwo jako całość nie wystarczy ani zsumowanie, ani nałożenie na siebie poszczególnych elementów.

Trudności koncepcyjne typologii rolnictwa wynikały m.in. z wyjaśnienia relacji między dwoma najważniejszymi pojęciami, tj. typem rolnictwa i systemem funkcjonowania rolnictwa. W geografii osadnictwa pojęcie systemu zostało wówczas doprecyzowane w ramach koncepcji bazy ekonomicznej miast i miejskich systemów osadniczych (por. Dziewoński 1990). J. Kostrowicki uznał, że pojęcie typu jest szersze niż pojęcie systemu, ponieważ to drugie dotyczy przede wszystkim aspektów funkcjonalnych utożsamianych z cechami organizacyjno-technicznymi rolnictwa (sposoby, metody wykonywania pewnych czynności, np. zmianowania, hodowli, uprawy). Problemom pojęciowym i podstawom teoretyczno-metodologicznym typologii rolnictwa nie poświęcano dużej uwagi. J. Kostrowicki koncentrował się przede wszystkim na aspekcie metodycznym i wykorzystaniu koncepcji typologii do celów praktycznych. Ostatecznie ustalono, że typ rolnictwa jest pojęciem kompleksowym, a jego identyfikacji dokonuje się w procedurze obserwacji współwystępowania określonych cech. Typ rolnictwa to inaczej typowy układ istotnych cech rolniczych, który może się powtórzyć na różnych obszarach, a jego zasięg przestrzenny (przewaga typu lub podobnych typów) określa z kolei zasięg regionów rolniczych (por. Kostrowicki 1968, 1969). W typologii rolnictwa rozpatrywano trzy grupy jego cech: społeczno-własnościowe, organizacyjno-techniczne i produkcyjne. Ich układ (wzajemne relacje współwystępowania) decydował o wyróżnieniu określonego typu rolnictwa. Funkcjonalny aspekt badań typologicznych polegał na określeniu roli poszczególnych cech w całości, którą jest odpowiedni typ rolnictwa. Wyróżniano cztery sposoby zastosowania metody typologii rolnictwa (Kostrowicki 1988, s. 539–540):

- 1) typologia jest metodą syntetycznego ujęcia form uprawy roślin i chowu zwierząt o określonych cechach i właściwościach;
- 2) typologia jest metodą grupowania cech rolnictwa, a w konsekwencji efektem ogólnej klasyfikacji stworzonej na podstawie klasyfikacji cząstkowych (np. władanie i użytkowanie ziemi, systemy produkcji);
- 3) typologia jest metodą porządkowania hierarchicznego typów rolnictwa (na różnych poziomach organizacji przestrzennej rolnictwa);
- 4) typologia jest metodą określania dynamiki zmienności typów w czasie w określonych uwarunkowaniach systemowych.

Rozszerzanie zainteresowań geografii ekonomicznej odbywało się w dużej mierze w wyniku kwantyfikacji i technicyzacji badań. W aspekcie teoretyczno-metodologicznym wprowadzono pojęcie systemu jako sposobu widzenia, identyfikacji i wyjaśniania zjawisk (por. Chojnicki 1970a). Geografia rolnictwa, jako część geografii ekonomicznej, musiała dostosować się do panujących od połowy lat 60. tendencji metodologicznych. Stosowane przez geografów rolnictwa proste metody wskaźnikowe, wypracowane podczas studiów nad użytkowaniem ziemi, musiały zostać rozwinięte do bardziej wyrafinowanych sposobów matematyczno-statystycznego opisu struktur i procesów. J. Kostrowicki (1969, s. 618; 1972) z dużą ostrożnością podchodził do kwantyfikacji badań oraz interpretacji

ich wyników, co argumentował głównie niewyraźnością niektórych zjawisk rolniczych w formie ilościowej¹. Problematyka metodyczna badań geograficzno-rolniczych zaczęła z czasem wybijać się jako kluczowe zagadnienie w badaniach typologicznych, regionalizacyjnych oraz struktury przestrzennej rolnictwa. Przy współpracy matematyków geografowie rolnictwa potrafili ocenić poprawność metod, zwłaszcza wielozmiennej analizy grupowania obiektów (taksonomia numeryczna) oraz dokonać interpretacji uzyskanych przy jej zastosowaniu wyników (por. Bielecka 1970; Chojnicki 1970b; Młynarczyk 1970; Bielecka i in. 1977, 1980). Jednak uogólnienie wyników badań do poziomu teorii struktury przestrzennej i modeli przestrzennych było najsłabszym elementem całej koncepcji badań typologicznych. Od połowy lat 70. geografowie rolnictwa skoncentrowali się na doskonaleniu metod w utrwalonych schematach badawczych, np. systemach użytkowania ziemi (Kostrowicki 1982b), typach rolnictwa świata (Kostrowicki 1980) oraz sporządzeniu mapy rozmieszczenia typów rolnictwa w Europie (Kostrowicki 1985).

Etap III. Organizacja przestrzenna obszarów wiejskich

Badania geograficzno-rolnicze prowadzone w latach 70. coraz częściej dowodziły, że postrzeganie wsi przez pryzmat działalności rolniczej staje się coraz bardziej odległe od rzeczywistych przemian zachodzących na wielu obszarach Polski. W rozwoju koncepcji wielofunkcyjnego obszaru wiejskiego kluczowe znaczenie miało opublikowanie przez J. Kostrowickiego (1976) pracy *Obszary wiejskie jako przestrzeń wielofunkcyjna*. Podstawowe znaczenie miały tu dyrektywy metodyczne i zastosowanie wypracowanego warsztatu badawczego w zakresie organizacji przestrzennej rolnictwa (np. użytkowanie ziemi, typologia rolnictwa) do nowego ujęcia, tj. organizacji przestrzennej obszarów wiejskich, w tym problemu kształtowania się polifunkcyjnej struktury przestrzennej. Rozważania te zostały przedstawione przez J. Kostrowickiego (1976, s. 604) w kontekście „zintegrowanego planowania przestrzennego obszarów wiejskich”.

Twórca polskiej szkoły geografii rolnictwa uważał, że efektywność wykorzystania obszarów wiejskich powinna wynikać z celów długofalowych, determinowanych względami ogólnonarodowymi i społecznymi, które wypływają z dbałości o zachowanie specyficznego charakteru obszarów wiejskich (odmienności wsi od miasta). Cel ten, zgodnie z wytycznymi J. Kostrowickiego (1976), powinien mieć silne umocowanie w strategii planowania obszarów wiejskich. Jego zdaniem badania polifunkcyjnej struktury obszarów wiejskich powinny być wyrastać z doświadczeń nabytych w trakcie opracowania instrukcji przeglądowego i szczegółowego zdjęcia (rolniczego) użytkowania ziemi. Jednym z elementów naukowej dyskusji o wielofunkcyjności wsi był problem identyfikacji specyfiki wsi jako obszaru produkcji żywności i jej eksportu do miast. Problem naukowej identyfikacji rozwoju funkcji żywicielskiej wsi nie należał do eksponowanych zagadnień geografii ekonomicznej. Koncepcja funkcji żywicielskiej wsi (lub inaczej strefy żywicielskiej miasta) stanowi ogniwo pośrednie pomiędzy studiami funkcji rolniczej (typologii rolnictwa) oraz wielofunkcyjności obszarów wiejskich i jest ona częściowo związana z badaniami dotyczącymi funkcji rolniczej stref podmiejskich (por. Kosiński 1954; Straszewicz 1957; Falkowski 1977, 1985). Zdaniem W. Zglińskiego (1994, s. 12) koncepcja strefy żywicielskiej jest

¹ Odmienny metodycznie wzorzec badań typologii rolnictwa zastosowano w ośrodku poznańskim. Różnica ta polegała na testowaniu nowych metod analizy czynnikowej do badań typologicznych (np. Głębocki 1979).

jednym z ujęć teoretycznych, które łączą badania przestrzenno-rolnicze z teorią układów osadniczych, zwłaszcza aglomeracji miejskiej i strefy podmiejskiej. Problem identyfikacji związków funkcjonalnych „miasto – otoczenie rolnicze” należy do najstarszych naukowych prób opisu układów przestrzenno-ekonomicznych. Geneza koncepcji stref żywicielskich i funkcji żywicielskich wsi sięga okresu międzywojennego, kiedy w środowisku ekonomistów rolnych zaczęto zajmować się problemem zaopatrzenia miast i potrzeb żywieniowych ich mieszkańców (por. Zgliński 1994, s. 15–18). W geografii ekonomicznej pojęcie funkcji żywicielskiej rozpatrywane było przede wszystkim z punktu widzenia badań nad rozwojem stref podmiejskich, zazwyczaj jako część wielostronnej analizy funkcjonalnej. Widoczny był tu dualizm w sposobie interpretacji przemian wsi podmiejskich, który wynikał z konkurencyjnych względem siebie wizji badań funkcji w geografii osadnictwa i geografii rolnictwa. Geografia osadnictwa (miast) problem ten postrzegała od strony miasta, czyli w pierwszym rzędzie eksponowano proces urbanizacji identyfikowany w kategoriach przemian użytkowania ziemi (por. np. Bromek 1966; Liszewski 1985) i ogólnej struktury przestrzennej oraz genezy osadnictwa (por. Straszewicz 1985; Koter 1985). Geografia rolnictwa koncentrowała się na strukturze przestrzennej rolnictwa w strefie podmiejskiej w zakresie typów organizacji produkcji rolnej (por. Gadomski 1968; Falkowski 1985; Gałczyńska i Kulikowski 1982).

Więszym zainteresowaniem geografów rolnictwa od końca lat 70. oraz w latach 80. cieszyło się zagadnienie rozwoju wielofunkcyjnego wsi. W podjętych w tym czasie w Zakładzie Geografii Rolnictwa i Obszarów Wiejskich IGIPZ PAN pracach nad rozpoznaniem wielofunkcyjnej struktury obszarów wiejskich w Polsce na pierwsze miejsce wysuwał się aspekt metodyczny, a w szczególności analiza ilościowa połączona z kartograficzną prezentacją wyników badań. Istotne dla koncepcji badań funkcjonalnych obszarów wiejskich w tradycji geograficzno-rolniczej było pojęcie funkcji oraz sposoby jej identyfikacji oraz interpretacji. Próbę metodyczną badań struktury funkcjonalnej obszarów wiejskich wykonała W. Stola (1987, 1993). Kładła ona nacisk na odróżnienie sposobu pomiaru funkcji i identyfikacji struktury funkcjonalnej w geografii obszarów wiejskich i geografii miast. W badaniach struktury funkcjonalnej obszarów wiejskich podkreślano „powierzchniowy” charakter działalności (rolnictwo, leśnictwo, rekreacja, ochrona środowiska) oraz związek produkcji z ziemią (Stola 1987, 1993). W. Stola uzasadniała znaczenie specyfiki użytkowania przestrzeni (ziemi) oraz zależność gospodarowania i życia wiejskiego od biogenicznych cech środowiska (Stola 1987, s. 21, za A. S. Kostrowicki 1978). W przeciwieństwie do badań funkcjonalnych osiedli (struktura działalności) w studiach tych przyjmowano różnorodny zestaw wskaźników oparty przede wszystkim na udziałach powierzchni zajętej przez odpowiednie kategorie użytkowania przestrzeni, udziałach wielkości produkcji i zatrudnienia oraz wyposażenia infrastrukturalnego (Stola 1993). Badania funkcji obszarów wiejskich oparte na miernikach zatrudnienia uważano za podejście zawężające problem oceny struktury funkcjonalnej wsi (Stola 1987, s. 22). Próba nowej interpretacji przemian obszarów wiejskich opierała się na przejściu od identyfikacji systemu rolniczego użytkowania ziemi do rozpoznania wielofunkcyjnego wykorzystania wiejskiej przestrzeni. J. Kostrowicki (1982b) wprowadził pojęcie „systemów użytkowania ziemi”, które podzielono na typy (systemy) bio- i technoprodukcyjne oraz nieprodukcyjne. Podział ten w dużej mierze został zaczerpnięty z prac geografów biosfery (A. S. Kostrowicki 1978), którzy klasyfikację taką wykorzystywali do oceny oddziaływań w systemie człowiek–środowisko. Klasyfikacja systemów zaproponowana przez J. Kostrowickiego zawierała dodatkowo opis

symptomów intensyfikacji oraz ocenę wpływu (dodatnia, ujemna) na przyrodę. Adaptacja pojęć z geografii fizycznej na grunt geografii rolnictwa, w tym przypadku w badaniach wielofunkcyjności, utrzymywała naturalistyczne podejście do problemów oceny przemian społecznych, zarówno w warstwie założeń, jak i metodyki prowadzonych studiów.

W. Stola (1987) uważała, że ewolucja koncepcji – od typologii rolnictwa do typologii wielofunkcyjnej – jest jednym z najtrudniejszych zadań metodycznych. Rozpoznanie funkcji podstawowych obszarów wiejskich i przeprowadzenie ich klasyfikacji funkcjonalnej wymagało przyjęcia wielu zmiennych (cech), które uwydatniają powierzchniowy charakter działalności gospodarczej na obszarach wiejskich. W. Stola uważała oparcie badań funkcji na miernikach zatrudnienia za niewystarczające i nieadekwatne do charakteru użytkowania przestrzeni, a także cech społeczno-własnościowych (rolnictwo indywidualne). Twierdziła bowiem, że „klasyfikację lub typologię funkcjonalną obszarów wiejskich winno więc opierać na miernikach reprezentujących funkcje możliwie całościowo, a nie tylko z jednego, wyizolowanego punktu widzenia” (Stola 1987, s. 67). Metodyka badań obszarów wiejskich jako przestrzeni wielofunkcyjnej odtwarzała schemat procedur badawczych typologii rolnictwa. Tym samym przejście od geografii rolnictwa do geografii obszarów wiejskich jest w dużym stopniu przełożeniem starego wzorca badań (klasyfikacja typologiczna) na nową koncepcję obszaru wiejskiego.

Określenie funkcji podstawowych obszarów wiejskich odbywa się na skutek przyjęcia adekwatnych wskaźników, ich normalizacji i w konsekwencji podziału szeregów na klasy. Funkcje podstawowe wsi (egzogoniczne) są wynikiem procedury typologicznej, czyli poszukiwania podobieństwa rozkładu cech. Funkcja podstawowa obszaru wiejskiego jest zespołem cech wiodących w strukturze gospodarczej, przez co doskonale wpisywała się w tradycje badań typologicznych i regionalizacyjnych geografii rolnictwa.

Uwagi końcowe

A. Kukliński (1983) w ocenie dorobku powojennej geografii polskiej twierdził, że niehagiograficzny sposób opisu działalności naukowej, szczególnie silnych szkół naukowych opartych na uznanych autorytetach, należały do rzadkości. Dotyczy to również geografii rolnictwa, której rozwój przedstawia się zazwyczaj z wewnętrznego punktu widzenia (por. np. Kulikowski 2005; Stola 2005). Samokrytykę z perspektywy własnej długoletniej pracy przedstawił J. Kostrowicki (1983, s. 616–618) w próbie określenia mechanizmów rozwoju geografii rolnictwa. Podsumowania dorobku dyscypliny dokonywano stosunkowo często przy różnych okazjach, głównie jubileuszy J. Kostrowickiego lub Zakładu Geografii Rolnictwa (i Obszarów Wiejskich) IGI PAN (por. np. Dziewoński 1977; Leszczycki 1987; Szczęsny 1996). Geografia rolnictwa była wówczas uznawana wśród subdyscyplin geograficznych za biegun wzrostu, obok geomorfologii i geografii miast (Kukliński 1983). Sukces szkoły geografii rolnictwa – zdaniem jej twórcy – wynikał z jasno określonych celów strategicznych, czyli wyboru kilku problemów badawczych i konsekwentnej ich realizacji wysiłkiem całego zespołu badawczego (program badawczy). J. Kostrowicki (1983, s. 616) tak ujął tę myśl:

(...) Towarzyszyły temu duża ambicja, aby czegoś znacznego dokonać, dobra atmosfera pracy i *last but not least*, duży wkład pracy członków zespołu. Ci, którzy nie mieli dość ambicji, chęci

lub sił – odchodzili, ich miejsce zajmowali inni, młodszy, którzy, o ile się do trybu i tempa pracy Zakładu przystosowali – w Zakładzie pozostali, jeśli nie – również odchodzili.

Jednomysłowość i podporządkowanie programowi badawczemu Zakładu Geografii Rolnictwa, którego prawie wszystkie dyrektywy określone zostały przez jedną osobę, doprowadziły jednak do wytworzenia się, jak to określił J. Kostrowicki (1983, s. 617), „zakłętego kręgu” typologii rolnictwa, który powielał ciągle ten sam wzorzec organizacji i metodyki badań. Jego zdaniem analiza obszaru wiejskiego jako przestrzeni wielofunkcyjnej nie była niczym innym, jak tylko poszerzeniem pola badań o inne funkcje niż rolnictwo, natomiast nie zapewniała wyjścia poza utarte schematy myślowe. Jedną z przyczyn był brak konkurencji ze strony innych dużych ośrodków badawczych („quasi-monopol metodyczny”). Obawy dotyczące przyszłości geografii rolnictwa J. Kostrowicki (1983, s. 617–618) wyraził w następujący sposób:

Osobiście marzy mi się geografia rolnictwa w pełni kompleksowa, która w ujęciu przestrzennym, czasowym i porównawczym zajęłaby się zarówno potencjalnymi warunkami rozwoju rolnictwa, przyrodniczymi i pozaprzyrodniczymi, wszystkimi istotnymi aspektami społecznymi, technicznymi, ekonomicznymi i kulturowymi, jak wreszcie zewnętrznymi powiązaniem i sprzężeniami zwrotnymi rolnictwa, rynkiem i przetwórczością. Nie byłaby to już ani geografia ekonomiczna, ani fizyczna, ani jakaś inna, byłaby wszystkimi nimi równocześnie. Tego rodzaju szerokie i bardziej problemowe ujęcie geografii łamie dotychczasowe, zbyt schematycznie podziały ustalone u nas przed blisko 30 laty, które być może już się przeżyły. Nie specjalizacja bowiem, moim zdaniem, przeżyła się – przeżyły się tylko schematy, w które weszło wiele badań geograficznych, odchodząc od właściwej dawnej geografii, szerokiej problematyki, skupiając się na szczegółach i technikach, a zapominając, że są to tylko narzędzia, bezużyteczne, jeśli nie służą rozwiązywaniu ważnych problemów naukowych.

Szkoła geografii rolnictwa, która w połowie lat 80. postrzegana była jako jeden z biegunów wzrostu (Kukliński 1983), szybko weszła w fazę schyłkową, czego przejawem było rozwiązanie w 2000 r. Zakładu Geografii Rolnictwa i Obszarów Wiejskich. Dawni pracownicy tej jednostki argumentują, że głównym powodem był brak nowej, młodej kadry, zainteresowanej problemami rozwoju wsi i rolnictwa, ogólne zmniejszenie zainteresowania geografiami rolnictwa (m.in. na skutek obniżenia się znaczenia rolnictwa w gospodarce) oraz trudna sytuacja materialna Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN (por. Bański 2002; Kulikowski 2005). Historia szkół naukowych wskazuje, że często główną przyczyną kryzysu programu badawczego jest brak krytycznych sposobów rekonstrukcji myślenia o problemach badawczych, a także odejście silnego autorytetu, który nie wykształcił równie silnych następców (por. Sztandar-Sztanderska 2010, s. 66–75, za Bourdieu 2001). Początek przebudowy modelu dziedziny przedmiotowej geografii społeczno-ekonomicznej, głównie na skutek rozwoju modeli dialektycznych i personalistycznych (Maik 1992), zbiegł się z osłabieniem programu badawczego geografii rolnictwa i pierwszymi próbami reorientacji badań w kierunku geografii wsi (obszarów wiejskich).²

Niewątpliwy sukces utrzymywania się programu badawczego geografii rolnictwa przez ponad trzy dekady był wynikiem oddziaływania przynajmniej trzech czynników.

² Zagadnieniu temu poświęcone są inne prace autora, przede wszystkim *Geografia wsi w Polsce. Studium zmiany podstaw teoretyczno-metodologicznych* (Wójcik 2012).

Po pierwsze, program ukształtował się pod wpływem silnej osobowości, która nie tylko zdecydowała o kształcie subdyscypliny geografii rolnictwa, ale również wyznaczała kierunek rozwoju powojennej geografii ekonomicznej. Po drugie, pomimo ewolucji przedmiotu badań program badawczy oparty był konsekwentnie o jednolitą metodologię. Po trzecie, umiejscowienie nowatorskiego programu badawczego w najważniejszej wówczas jednostce geograficznej (IGiPZ PAN) stworzyło sytuację naśladownictwa problemowego i metodycznego w polskich ośrodkach akademickich, co wytworzyło możliwości współpracy i jednocześnie ograniczyło rozwój konkurencyjnych modeli badań.

Literatura

- Bański J.**, 2002, *Geografia wsi – nową dyscypliną badawczą polskiej geografii*, Przegląd Geograficzny, 74 (3), s. 367–379.
- Biegajło W.**, 1957, *Szachownica gruntów i gospodarka trójpolowa na terenie województwa białostockiego*, Przegląd Geograficzny, 29 (1), s. 143–158.
- Biegajło W.**, 1962, *Sposoby gospodarowania w rolnictwie województwa białostockiego*, Prace Geograficzne, 35, Instytut Geografii PAN, Warszawa.
- Bielecka K.**, 1970, *Metody określania elementów wiodących w strukturze*, Przegląd Geograficzny, 42 (3), s. 487–503.
- Bielecka K., Parzycki M., Piasecki Z.**, 1977, *Badania nad stosowalnością metod ilościowych w typologii rolnictwa. Refleksje metodologiczne*, Przegląd Geograficzny, 49 (4), s. 807–817.
- Bielecka K., Parzycki M., Piasecki Z.**, 1980, *Stosowalność metod taksonomii numerycznej w typologii rolnictwa. Problem metody oceny ich efektywności*, Przegląd Geograficzny, 52 (2), s. 303–317.
- Bourdieu P.**, 2001, *Science de la science et réflexivité*, Raisons d'Agir, Paris.
- Bromek K.**, 1966, *Użytkowanie ziemi w Krakowie i przyległych częściach powiatu krakowskiego około 1960 r.*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, 128, Prace Geograficzne, 14, Kraków.
- Chojnicki Z.**, 1970a, *Podstawowe tendencje metodologiczne we współczesnej geografii ekonomicznej*, Przegląd Geograficzny, 42 (2), s. 199–214.
- Chojnicki Z.**, 1970b, *Podstawy teoretyczne zastosowania metod matematycznych w badaniach przestrzennych rolnictwa*, [w:] *Metody matematyczne i taksonomiczne w badaniach struktury przestrzennej rolnictwa*, Biuletyn Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN, 61, s. 7–42.
- Chojnicki Z.**, 1985, *Orientacje filozoficzno-metodologiczne geografii – ich koncepcje i modele*, Przegląd Geograficzny, 57 (3), s. 255–281.
- Chojnicki Z.**, 1999, *Podstawy metodologiczne i teoretyczne geografii*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Chojnicki Z.**, 2000, *Filozofia nauki. Orientacje, koncepcje, krytyki*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Czapiewski K., Kulikowski R.** (red.), 2005, *Dorobek naukowy geografii rolnictwa w Polsce*, Studia Obszarów Wiejskich, 7, Warszawa.
- Dziewoński K.**, 1977, *Jerzy Kostrowicki, geograf, uczonek i człowiek*, Przegląd Geograficzny, 49 (4), s. 621–623.
- Dziewoński K.**, 1983, *Geografia osadnictwa i ludności w Polsce – 1945–1982. Mechanizmy rozwoju*, Przegląd Geograficzny, 55 (3–4), s. 547–565.

- Dziewoński K.**, 1990, *Geografia osadnictwa i ludności w Polsce (1945–1989). Mechanizmy rozwoju*, [w:] K. Dziewoński (red.), *Koncepcje i metody badawcze w dziedzinie osadnictwa*, Prace Geograficzne, 154, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, s. 264–285.
- Dziewoński K.**, 1992, *Pluralizm i eklektyzm w polskiej myśli geograficznej*, Biuletyn Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN, 159, s. 7–12.
- Falkowski J.**, 1977, *Struktura przestrzenna rolnictwa miasta i strefy podmiejskiej Torunia*, PWN, Warszawa.
- Falkowski J.**, 1985, *Funkcja rolnicza strefy podmiejskiej*, [w:] L. Straszewicz (red.), *Pojęcia i metody badań strefy podmiejskiej*, Acta Universitatis Lodzianensis, Folia Geographica, 5, s. 273–286.
- Gadomski W.**, 1968, *Strefa podmiejska Warszawy w świetle przeglądowego zdjęcia użytkowania ziemi*, Dokumentacja Geograficzna, 4, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 93–105.
- Gałczyńska B., Kulikowski R.**, 1982, *Struktura przestrzenna rolnictwa indywidualnego w województwie stołecznym warszawskim*, Dokumentacja Geograficzna, 5–6, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Głębocki B.**, 1979, *Czynniki kształtujące przestrzenną strukturę produkcyjną rolnictwa*, Wydawnictwo Uniwersytetu Adama Mickiewicza, Poznań.
- Jackowski A., Liszewski S., Richling A.** (red.), 2008, *Historia geografii polskiej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Jackowski A., Taborska M.**, 2014, *Rozwój myśli geograficznej w Polsce*, IGiP UJ, Kraków.
- Jędrzejczyk D.**, 2001, *Wprowadzenie do geografii humanistycznej*, Uniwersytet Warszawski, Warszawa.
- Jędrzejczyk D.**, 2004, *Geografia humanistyczna miasta*, Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa.
- Kosiński L.**, 1954, *Funkcja rolnicza strefy podmiejskiej*, Przegląd Geograficzny, 26 (4), s. 170–181.
- Kostrowicki A. S.**, 1978, *Interactions between natural environment and the forms of environmental management in rural areas*, [w:] *Transformations of rural areas*, Proceedings of 1st Polish-Yugoslav Geographical Seminar, PAS, IGSO, Warszawa, s. 214–228.
- Kostrowicki J.**, 1954, *Rozwój geografii ekonomicznej w okresie dziesięciolecia Polski Ludowej*, Przegląd Geograficzny, 26 (3), s. 53–79.
- Kostrowicki J.**, 1957a, *Badania geograficzne w województwie białostockim*, Przegląd Geograficzny, 29 (3), s. 449–465.
- Kostrowicki J.**, 1957b, *O kierunkach rozwojowych geografii rolnictwa i zadaniach geografii rolnictwa w Polsce*, Przegląd Geograficzny, 29 (1), s. 3–19.
- Kostrowicki J.**, 1959, *Polskie zdjęcie użytkowania ziemi. Instrukcja szczegółowego zdjęcia użytkowania ziemi*, Dokumentacja Geograficzna, 2, Instytut Geografii PAN, Warszawa.
- Kostrowicki J.**, 1968, *Agricultural Typology, Agricultural Regionalization, Agricultural Development*, Geographia Polonica, 14, s. 265–274.
- Kostrowicki J.**, 1969, *Typologia rolnictwa. Założenia, kryteria, metody*, Przegląd Geograficzny, 41 (4), s. 599–621.
- Kostrowicki J.**, 1972, *Próba typologii rolnictwa świata*, Przegląd Geograficzny, 44 (3), s. 395–435.
- Kostrowicki J.**, 1980, *Układ hierarchiczny typów rolnictwa świata*, Przegląd Geograficzny, 52 (2), s. 271–303.
- Kostrowicki J.**, 1982a, *Zakład Geografii Rolnictwa i Obszarów Wiejskich Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN 1956–1981*, Przegląd Geograficzny, 54 (4), s. 385–397.
- Kostrowicki J.**, 1982b, *Systemy użytkowania ziemi. Próba klasyfikacji*, Przegląd Geograficzny, 54 (4), s. 401–426.
- Kostrowicki J.**, 1983, *Polska geografia rolnictwa. Mechanizmu rozwoju*, Przegląd Geograficzny, 55 (3–4), s. 597–631.

- Kostrowicki J.**, 1985, *Mapa typów rolnictwa Europy. Koncepcja, realizacja, doświadczenia*, Przegląd Geograficzny, 57 (1–2), s. 105–113.
- Kostrowicki J.**, 1988, *Badania porównawcze rolnictwa światowego. Przegląd metodologiczny*, Przegląd Geograficzny, 60 (4), s. 511–571.
- Kostrowicki J., Kulikowski R.**, 1971, *Przeładowe zdjęcie użytkowania ziemi. Projekt instrukcji*, Dokumentacja Geograficzna, 2, Instytut Geografii PAN, Warszawa.
- Koter M.**, 1985, *Kształtowanie się strefy podmiejskiej w świetle badań historyczno-geograficznych*, [w:] L. Straszewicz (red.), *Pojęcia i metody badań strefy podmiejskiej*, Acta Universitatis Lodzianensis, Folia Geographica, 5, s. 61–74.
- Kukliński A.**, 1983, *Mechanizmy rozwoju geografii polskiej w latach 1945–1982*, Przegląd Geograficzny, 40 (3–4), s. 521–546.
- Kulikowski R.**, 2005, *Dorobek Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN w zakresie geografii rolnictwa*, Studia Obszarów Wiejskich, 7, s. 11–15.
- Lakatos I.**, 1995, *Pisma z filozofii nauk empirycznych*, Wydawnictwo PWN, Warszawa,
- Leszczycy S.**, 1956, *Kilka uwag o geografii ekonomicznej*, Przegląd Geograficzny, 28 (3), s. 463–483.
- Leszczycy S.**, 1987, *Na siedemdziesięciolecie profesora Jerzego Kostrowickiego*, Przegląd Geograficzny, 59 (4), s. 467–470.
- Liszewski S.**, 1985, *Użytkowanie ziemi jako kryterium strefy podmiejskiej*, [w:] L. Straszewicz (red.), *Pojęcia i metody badań strefy podmiejskiej*, Acta Universitatis Lodzianensis, Folia Geographica, 5, s. 75–90.
- Maik W.**, 1988, *Refleksje dotyczące stanu i rozwoju geografii osadnictwa w Polsce*, Seria Geografia, 42, Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań, s. 135–152.
- Maik W.**, 1992, *Problematyka rozwoju polskiej geografii społeczno-ekonomicznej w świetle paradygmatycznych modeli pojęciowych*, Przegląd Geograficzny, 44 (3–4), s. 231–246.
- Maik W.**, 1998, *Metodologia polskiej geografii osadnictwa*, [w:] J. Kaczmarek (red.), *Metodologia geografii osadnictwa na przełomie wieków*, X Konwersatorium Wiedzy o Mieście, Katedra Geografii Miast i Turyzmu, ŁTN, Łódź, s. 7–14.
- Maik W.**, 2012, *Podstawy teoretyczno-metodologiczne studiów geograficzno-miejskich*, Wydawnictwo Uczelniane WSG, Bydgoszcz.
- Młynarczyk W.**, 1970, *Metody taksonomiczne w przestrzennym badaniu rolnictwa*, [w:] *Metody matematyczne i taksonomiczne w badaniach struktury przestrzennej rolnictwa*, Biuletyn Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN, 61, s. 43–105.
- Rykiel Z.**, 1988, *The Functioning and the Development of Polish Human Geography*, Progress in Human Geography, 12, s. 391–408.
- Rykiel Z.**, 1991, *Koncepcje geografii społecznej*, [w:] Z. Rykiel (red.), *Studia z geografii społecznej*, Dokumentacja Geograficzna, 3–4, IGI PAN, Warszawa, s. 9–17.
- Rykiel Z.**, 1994, *Główne kierunki i metody badań w polskiej geografii osadnictwa*, [w:] S. Liszewski (red.), *Geografia osadnictwa i ludności w niepodległej Polsce. Lata 1918–1993, t. 2, Kierunki badań naukowych*, PTG, Komisja Geografii Osadnictwa i Ludności, Łódź, s. 251–264.
- Rykiel Z.**, 2011, *Krytyka krytyki czyli elementy socjologii geografii*, Przestrzeń Społeczna, 1, s. 211–221.
- Sady W.**, 2000, *Metodologia naukowych programów badawczych Imre Lakatosa*, [w:] *Spór o racjonalność naukową. Od Poincarego do Laudana*, Monografie Fundacji na Rzecz Nauki Polskiej, Wrocław. [<http://sady.up.krakow.pl/sady.racj nauk5lakatos.htm>]
- Stola W.**, 1987, *Klasyfikacja funkcjonalna obszarów wiejskich Polski. Próba metodyczna*, Prace Habilitacyjne, IGI PAN, Warszawa.

- Stola W.**, 1993, *Struktura przestrzenna i klasyfikacja funkcjonalna obszarów wiejskich Polski*, Dokumentacja Geograficzna, 3, IGIPIZ PAN, Warszawa.
- Stola W.**, 2005, *Jerzy Samuel Kostrowicki*, *Studia Obszarów Wiejskich*, 7, s. 17–52.
- Straszewicz L.**, 1957, *Problemy rolnicze strefy podmiejskiej Łodzi*, *Przegląd Geograficzny*, 29 (1), s. 87–110.
- Straszewicz L.**, 1985, *Strefa podmiejska. Pojęcia i definicje*, [w:] L. Straszewicz (red.), *Pojęcia i metody badań strefy podmiejskiej*, *Acta Universitatis Lodziensis, Folia Geographica*, 5, s. 7–16.
- Szczęsny R.**, 1996, *Zakład Geografii Rolnictwa i Obszarów Wiejskich Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN 1956–1996*, *Przegląd Geograficzny*, 58 (1–2), s. 3–18.
- Szczęsny R., Piskorz H., Rakowicz J.**, 1959, *Studia nad użytkowaniem ziemi w powiecie mrggowskim (materiały z badań 1955–56)*, Dokumentacja Geograficzna, 1, Instytut Geografii PAN, Warszawa.
- Sztandar-Sztanderska K.**, 2010, *Teoria praktyki i praktyka teorii. Wstęp do socjologii Pierre'a Bourdieu*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Tobjasz J.**, 1959, *Wykorzystanie środowiska geograficznego dla hodowli w województwie białostockim*, *Prace Geograficzne*, 20, Instytut Geografii PAN, Warszawa.
- Wójcik M.**, 2012, *Geografia wsi w Polsce. Studium zmiany podstaw teoretyczno-metodologicznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Zgliński W.**, 1994, *Kształtowanie się strefy żywicielskiej aglomeracji warszawskiej*, *Prace Geograficzne*, 162, IGIPIZ PAN, Warszawa.
- Żabko-Potopowicz A.**, 1956, *Z dziejów geografii rolnictwa przed I wojną światową*, *Przegląd Geograficzny*, 28, 1, s. 33–59.
- Żabko-Potopowicz A.**, 1957, *Z dziejów geografii rolnictwa po I wojnie światowej*, *Przegląd Geograficzny*, 29, 1, s. 21–46.

Summary

In previous studies on the development of human geography, the most commonly accepted historical model is a chronological description of the issues discussed, accompanied by characteristics of the most notable scientific works. A similar situation may be applied to the summaries of achievements in geography of agriculture. An attempt of subjective reconstruction concerning theoretical and methodological foundations is a much less frequently implemented model for assessing the achievements and character of the discipline. The development of agricultural geography research program in Poland can be seen as a set of successive sub-programs, whose history of introduction can be interpreted as a repeated procedure of reforming the hard core and creating a protective belt around it. The genesis and maintenance of the explanatory power of the research program by gradual expansion of the subject matter, while retaining the methodological discipline is an interesting case in the evolution of a scientific movement, its growth, blooming and decline.